

УДК 330.837;330.88

Скиба М.В.

*кандидат наук з державного управління, доцент,
доцент кафедри економічної теорії**Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова***ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ В УКРАЇНІ****THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF INSTITUTIONALISM IN UKRAINE****АНОТАЦІЯ**

У статті з'ясовано, що погляди вчених XIX–XX ст. актуалізуються в умовах сьогодення, маючи значення для розвитку економічної науки та здійснення реформ національної економіки. Автор з'ясував, що за останні двадцять років в Україні значно зросла увага до тематики інституціоналізму та наукових досліджень із застосуванням його теоретико-методологічних підходів. У провідних наукових установах країни розвиваються нові напрями досліджень в межах інституціоналізму, в університетах та інститутах формують наукові школи, де займаються дослідженнями найрізноманітніших аспектів інституціоналізму, викладають інституціональну економіку.

Ключові слова: інститут, наукова школа, напрями досліджень, інституціоналізм, інституціоналісти.

АННОТАЦИЯ

В статье выяснено, что взгляды ученых XIX–XX вв. актуализируются в современных условиях, имея значение для развития экономической науки, осуществления реформ национальной экономики. Автор установил, что за последние двадцать лет в Украине значительно возросло внимание к тематике институционализма и научных исследований с применением его теоретико-методологических подходов. В ведущих научных учреждениях страны развиваются новые направления исследований в рамках институционализма, а в университетах и институтах формируются научные школы, занимающиеся исследованиями разнообразных аспектов институционализма, преподается институциональная экономика.

Ключевые слова: институт, научная школа, направления исследований, институционализм, институционалисты.

ANNOTATION

Author found that the views of scientists of XIX–XX centuries actualize in the present conditions. Their opinion has great importance for development of economic science and the implementation of the reform of the national economy. The author found that attention to the subject of institutionalism and research with the use of its theoretical and methodological approaches has significantly increased over the past twenty years in Ukraine. New areas of research within the framework of institutionalism are developing in the leading research institutions in Ukraine. The scientific schools have been formed at universities and institutes. They engage in researching various aspects of institutionalism. Institutional Economics is taught in universities and institutes.

Keywords: institute, scientific school, research directions, institutionalism, institutionalists.

Постановка проблеми. Глибина і непередбачуваність глобальних потрясінь стали викликом економічній науці, яка не встигає за сучасним динамічним розвитком і осмислює новітні процеси і явища в системі усталених категорій та понять [1]. Економічні трансформації кінця 90 років XX ст. виявили неможливість виокремити та описати нові умови протікання економічних процесів, суперечливість та неадекватність усталених економічних концепцій, моделей, понять та категорій, обумовлюючи по-

требу в їх теоретичному переосмисленні відповідно до реалій сьогодення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У науковій думці значно підвищується інтерес до інституціоналізму, як до сучасного напрямку економічної теорії, як до парадигми, що суттєво відрізняється від парадигм класичної та неокласичної наукових шкіл і спирається на цивілізаційну парадигму пізнання суспільних процесів. Виникає захопленість здобутками зарубіжних вчених-економістів, лауреатів нобелівської премії: Р. Коуза, Д. Норта, О. Уільямсона, Е. Остром та ін., зростає кількість наукових досліджень та публікацій, присвячених інституціоналізму. Так, побачили світ численні праці провідних вітчизняних вчених: В. Геєця, Ю. Пахомова, А. Чухна та ін. Провели наукові дослідження із застосуванням теоретико-методологічних підходів інституціоналізму та захистили докторські дисертації О. Яременко (1998 р.), В. Герасимчук (2002 р.), С. Архієреєв (2002 р.), О. Чаусовський (2003 р.), В. Демєньєв (2004 р.), О. Прутська (2004 р.), А. Ткач (2005 р.), Б. Одягайло (2007 р.), В. Липов (2012 р.), Г. Пилипенко (2012 р.), Т. Гайдай (2013 р.), Д. Буркальцева (2014 р.), Т. Паєнко (2014 р.) та ін. Розвиток вітчизняної економічної науки та постійна увага до передньої траєкторії розвитку економічних інститутів актуалізує дослідження витоків та зародження інституціоналізму в Україні. Проблематика пошуку витоків вітчизняного інституціоналізму знайшла відображення у працях Т. Гайдай, Л. Горкіної, А. Гриценка, С. Злупка, Е. Лортикяна, П. Леоненка, А. Маслова, Ю. Ущиповського та багатьох інших вчених. Стрімкий розвиток та актуальність проблематики інституціоналізму обумовлює потребу в проведенні подальших досліджень.

Мета статті. На основі вивчення наукових джерел привернути увагу до позицій вітчизняних вчених щодо витоків інституціоналізму в Україні, дослідити напрями його розвитку на сучасному етапі, виокремити основні наукові школи і напрями досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення наукової літератури, пов'язаної з інституціоналізмом в найрізноманітніших аспектах, підтверджує, що низка теоретичних та методологічних положень, які відобразили у своїх працях вітчизняні вчені XIX–XX ст.,

були співзвучні з інституціоналізмом, а деякі з них актуалізувалися в умовах сьогодення, формуючи підґрунтя для розвитку сучасної економічної теорії. Так, на думку вчених, протягом XIX ст. розвиток національної економічної думки в нашій країні, незважаючи на ряд несприятливих умов, пов'язаних насамперед з відсутністю власної державності, посиленням цензури в окремі періоди, все ж таки відбувався не в замкнутому середовищі, а в умовах широкої відкритості наукового товариства розвитку світової економічної науки [1, с. 1]. Праці М. Тугана-Барановського, Є. Слуцького, В. Железна та інших вчених були перекладені на основні західноєвропейські мови, проте залишалися практично невідомими на Заході. Тому, на думку П. Леоненко, не можна всерйоз стверджувати про їх помітний вплив на становлення інституціоналізму. Натомість Е. Лортікян вважає, що зазначені вище вчені відстоювали ідеї інституціоналізму і зробили значний внесок у його подальший розвиток, оскільки прагнули пояснити економічні процеси з позицій соціальної та історичної обумовленості, знайти наукові методи свідомого регулювання цих процесів, а також дослідити проблему еволюції господарського ладу. Проте П. Леоненко наголошує, що прагнення, яке відповідало духові інституціоналізму, ще зовсім «не перетворювало» прихильників такого підходу в українських інституціоналістів, а запізніле існування класичної школи політичної економії та революційні події 1917 р. перешкоджали формуванню особливо самостійного напрямку економічної науки – інституціоналізму, а тому, твердження про існування в Україні інституціоналізму наприкінці XIX – початку XX ст. є необґрунтованими [1, с. 1]. Дійсно, вони не знайшли широкої підтримки внаслідок вкрай нечіткого трактування інституціоналізму [2, с. 255].

На думку Т. Гайдай, реалізація методологічного аналізу парадигми інституціоналізму є основою більш адекватної аналітичної реконструкції історії вітчизняної економічної теорії з урахуванням багатства репрезентованих у ній наукових традицій, включно з інституційною [3]. Виразні методологічні ознаки становлення інституційно-орієнтованої економічної теорії вчена виявила, детально аналізуючи праці М. Зібера (властивий міждисциплінарний аналіз, цивілізаційний підхід, історичний, еволюційний методи дослідження, відхід від жорсткого економічного детермінізму у напрямку активного дослідження протоінституцій та інституцій) та С. Булгакова, який творчо розвинув на самобутньому етно-релігійному ґрунті методологічні засади завершальної генерації історико-соціального напрямку (В. Зомбарт, М. Вебер, Р. Штаммлер, Р. Штольцман), піднявся до рівня їх творчого сполучення, синтезу у цілісній соціально-етичній інституційно-орієнтованій інтерпретації економічної дійсності та господарської практики людини. Тож, вчена при-

ходить до висновку, що економісти Київської політекономічної наукової школи були не лише прихильниками та послідовниками історичного напрямку, але й розвиваючи цю наукову традицію, наближались до витоків вітчизняної інституційної теорії, також був зроблений висновок про синхронізацію на рубежі XIX–XX ст. генезису вітчизняних витоків інституційно-орієнтованої теоретичної думки з генезисом традиційного інституціоналізму в світовій економічній науці.

На думку Ю. Ущиповського, українська економічна думка кінця XIX – початку XX ст. створювала підґрунтя для формування у своїх межах ідей інституціоналізму, оскільки мала такі особливості, як: визнання рівноправності різних економічних теорій у структурі економічної науки; залучення історії, соціології, психології, культурології та інших складових елементів теоретичного аналізу інституціоналістів; використання теоретичних концепцій для вирішення практичних проблем, що розширювало межі та предмет дослідження [4, с. 78].

Так, еволюційні та органічні складові методології представників соціального напрямку та антропоцентризм стали важливою основою для інституційного аналізу господарських явищ і процесів. На думку Ю. Ущиповського, важливою є постановка В. Левицьким та М. Ковалевським проблеми імплементації інституцій, їх відповідності соціально-економічній структурі суспільства [5, с. 190].

До симпатиків історичної школи й прихильників інституціоналізму (які навіть не усвідомлювали цього, бо фактично вчені виходили з парадигми історизму, а їх працям були властиві такі характеристики інституціоналізму, як: альтернативність неокласичній економіці, багатодисциплінарний підхід, прихильність державного втручання в економіку та ін.) П. Леоненко зараховує: Г. Симоненко, М. Туган-Барановського, В. Левитського, М. Бернацького, В. Железна та ін. Наприклад, Г. Симоненко, закликаючи вивчати економічні відносини у тісному зв'язку з дослідженням неекономічних та неформальних інституцій, писав: «Політична економія не може розглядати народне господарство поза ... впливом на економічний побут пануючого морального світогляду народу і його побутових особливостей, переважаючого напрямку ідей у дану епоху...» [6, с. 9]. М. Туган-Барановський, залучаючи до з'ясування економічних процесів соціологію, психологію, історію та інший інструментарій, що знаходяться в теоретичному арсеналі інституціоналізму, вказував, що на зміну принципу індивідуальної свободи приходить новий, великий принцип асоціації, який повинен позбавити людство від потрясінь і нещастя, які сьогодні супроводжують промисловий прогрес. В. Левитський, М. Бернацький, В. Железнов та ін. висвітлювали у своїх працях сильні та слабкі сторони державного регулювання ринкових

процесів, вбачали перспективи розвитку у такій політиці [7]. Наприклад, В. Левитський, досліджуючи інституціоналізацію, питання імплементації інституцій з однієї країни в іншу, цілком вдало стверджував, що «однин і той самий захід, за неоднакових суспільних умов та різній народній психології, може мати у різних народів неоднакові наслідки» [2, с. 251]. Тож вивчення та аналіз особливостей менталітету, культури як того суспільства, звідки запозичується та чи інша інституція, так і того суспільства, куди вона імплементується, є необхідним. Можна погодитись із сучасними вченими-дослідниками історії економічної думки, що ця позиція найбільш співзвучна з інституціоналізмом, а також із сучасними реаліями при здійсненні реформ в Україні.

Як було зазначено вище, за останні двадцять років в українській науковій думці різко підвищився інтерес до інституціоналізму. На сьогодні в Україні сформовано наукові школи, колективи визнаних науковою громадськістю фахівців, які працюють у сфері інституціональних досліджень. Так, під керівництвом відомих вчених відповідно до історичних традицій університетів здійснюють науково-дослідницьку діяльність, спрямовану на формування професійної, наукової та культурної еліти країни. Варто зазначити, що, як правило, наукові школи у сфері інституціоналізму розвивають колектив дослідників різних поколінь (докторів наук, професорів, викладачів, наукових співробітників, докторантів, аспірантів, студентів) різної наукової кваліфікації та різних вікових груп, які виконують під керівництвом видатних провідних учених розробку актуальних наукових проблем інституціоналізму.

Наприклад, наукова школа інституційних досліджень економіки була заснована професором С. Степаненко в Київському національному економічному університеті і ім. В. Гетьмана. С. Степаненко є одним із розробників інституціональної теорії організації господарства, учнем академіка Ю. Пахомова, за активної участі якого (а також Ю. Павленка та С. Кримського) були написані фундаментальні монографії «Пути и переутья современной цивилизации», «Цивилизационные модели современности и их исторические корни». Ці та інші праці відкрили можливість формування власних методологічних засад нового напрямку інституціональних досліджень [9]. До одних із засновників школи інституційних досліджень економіки можна зарахувати В. Якубенку, який працює у напрямі інституціональної теорії власності, а також І. Малого, основними напрямками досліджень якого є: інституціональна теорія, державне регулювання економіки, економічна політика та ін. Послідовниками цивілізаційного підходу та безпосередніми розробниками методологічних підходів і базових теоретичних положень інституціональної теорії організації господарства є Ю. Ущаповський, С. Погорелов та ін., учня-

ми послідовників – Е. Бахтарі, Я. Чернятевіч, Н. Супрун та ін. У їхніх працях досліджено функціональну структуру ринкової господарської системи; забезпечення процесності функціонування і розвитку як системи в цілому, так і її сфер та галузей; інститути, що забезпечують корпоративне управління; соціально-економічні інститути України; суб'єктну структуру господарської системи та трансакції, які вони виконують; державу як організаційний центр господарської системи тощо. В університеті викладають навчальну дисципліну «Інституціональна економіка». Здобутками наукової школи є такі праці, як: «Інституціональний аналіз економічних систем», «Еволюція вітчизняної моделі корпоративного управління», «Ідеї інституціоналізму в економічній думці України ХІХ – початку ХХ ст.», «Історія економіки та економічної думки».

Доктор економічних наук, професор С. Архієреєв є засновником наукової школи «Теорія трансакційних витрат» в НТУ «ХПІ» [9]. Використання цієї теорії має велике значення для дослідження ринку праці, фондового ринку, корпоративного сектору, інноваційної діяльності, трансакційної архітектури та державної трансакційної політики, якої дотримується ця наукова школа. Трансакційні витрати представники школи досліджують на рівні мікро-, макро-, мегаекономіки; вивчають та аналізують їх сутність, особливості еволюції, специфіки, динаміки та способи скорочення їх рівня. Поміж здобутків школи можна виокремити працю «Трансакційні витрати інституціоналізації фондового ринку» (2005 р.).

У Народній українській академії (м. Харків) доктор економічних наук, професор О. Яременко заснував наукову школу «Рівновага господарських систем в умовах перехідних процесів в економіці». Основними здобутками школи є такі праці: «Перехідні процеси в економіці України: інституційний аспект» (1997 р.), «Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку» (2003 р.), «Перехідна економіка» (2003 р.) тощо [11].

У Хмельницькому національному університеті функціонує під керівництвом кандидата технічних наук, професора М. Йохна та доктора економічних наук, професора В. Стадника наукова школа «Концепції інституціональної економічної теорії в управлінні розвитком соціально-економічних систем». Проводяться дослідження інституційних аспектів трансформації економіки України. Одним із вагомих здобутків школи є праця «Концепції інституціональної економічної теорії в управлінні розвитком соціально-економічних систем» [12].

Доктор економічних наук, професор, академік АЕН України А. Ткач є засновником наукової школи «Інституціональна парадигма економічного розвитку». Автором першого в Україні навчального посібника з грифом МОН «Інституціональна економіка. Нова інституціональна

економічна теорія» (2007 р.) та низки монографій (зокрема «Інституціональна парадигма цивілізаційного розвитку»). Варто додати, що питанням інституціональної економічної теорії присвячено не тільки окремі сторінки таких наукових періодичних видань, як: «Економічна теорія», «Економіка України», «Економіка і право», «Економіка і прогнозування», а й засновано окремі журнали із цієї проблематики. Наприклад, А. Ткач у 2008 р. став засновником наукового фахового журналу МІДМУ «КПУ» «Інституціональний вектор економічного розвитку» [13]. На сторінках якого висвітлюють проблематику неінституціонального аналізу еволюції суспільного розвитку; розвиток нової інституціональної економічної теорії в умовах переходу до інформаційного суспільства; інституціональну парадигму цивілізаційного розвитку; роль держави в інституційних змінах суспільства тощо.

У напрямі постіндустріальної економіки, розвитку методології формаційного і цивілізаційного підходів, перетворення інформації та знань на вирішальний фактор нової (знанневої) економіки працюють В. Геєць, Ю. Пахомов та ін. У роботах академіка А. Чухна розкрито питання інтелектуальної власності й інтелектуального капіталу, визначення їх вартості (ціни) тощо [14].

Вагомим є вклад Л. Горкіної в дослідження історії інституціональної економічної теорії. У цьому напрямі працюють С. Злупко, П. Леоненко, П. Юхименко та ін. Зокрема ідеї інституціоналізму в економічній думці України ХІХ – початку ХХ ст. розкриває у своїй монографії Ю. Ущаровський [15].

Значну увагу дослідженням у напрямі інституційної архітектоники приділив професор, член-кореспондент НАН України А. Гриценко [16; 17; 18; 19]. Під його керівництвом вчені сформували новий науковий напрям – дослідження інституційної архітектоники як фундаментальної структури інститутів, що складається з правил, норм, стереотипів, традицій, установ та інших соціальних утворень. До базових структур економічної системи вчені зараховують інститути власності, господарювання, розподілу. Доведено, що механізм інституційних змін включає стабільну інституційну основу, інституційні новації, руйнацію інститутів та способи взаємодії цих складових. Під одиницями інституційного часу розуміється покоління в широкому розумінні (людей, техніки, ідей тощо), що відображає дискретність та квантовий характер інституційних змін і дає можливість оцінити тривалість трансформаційних перетворень. На думку вчених, перспективним в цьому напрямі є з'ясування основних суперечностей змін, виявлення системних суперечностей, що створюють ситуацію, за якої економічне зростання веде до поглиблення економічних диспропорцій і формує передумови для кризи. А також визначення напрямів, механізмів та заходів щодо корекції інституційних

трансформацій з метою забезпечення збалансованого економічного розвитку. Потребують уваги й такі напрями: дослідження інституційної динаміки взаємодії держави та господарського середовища, історія ринкових інститутів, інституціоналізація системи корпоративного управління, які з'ясовано у працях В. Небрат, Н. Сурпун та ін. [20].

Висновки. Отже, вивчення позицій вітчизняних вчених щодо витоків інституціоналізму наприкінці ХІХ–ХХ ст. дозволяє стверджувати про відсутність єдиного бачення в наукових колах щодо вагомості внеску вітчизняної науки у формування та поширення інституціоналізму у світі. Проте більшість вчених погоджується з думкою про те, що дослідження українських вчених ХІХ–ХХ ст. мали ознаки інституціоналізму, адже їм притаманні риси альтернативності та багатодисциплінарності, використовували історичний підхід при дослідженні економічних структур та міждисциплінарний підхід для вивчення чинників, що формують середовище, в якому відбуваються економічні процеси. В їхніх дослідженнях прослідковується позитивне ставлення до активної ролі держави у формуванні інституціональної структури та інфраструктури економіки. Погляди вчених ХІХ–ХХ століття актуалізуються в умовах сьогодення, формуючи підґрунтя для розвитку історії економічної думки та вітчизняного інституціоналізму, зокрема маючи значення для здійснення реформ національної економіки.

Протягом останніх двадцяти років в Україні значно активізувались дослідження інституціоналізму як альтернативного до мейнстріму напрямку економічної думки. Проводяться наукові дослідження з використанням теоретико-методологічного апарату інституціоналізму. У вищих навчальних закладах викладають навчальну дисципліну «Інституціональна економіка». В дослідженнях українських вчених представлені найрізноманітніші напрями теорії сучасного інституціоналізму. У вузах сформовано школи: «Інституційних досліджень економіки», «Теорії трансакційних витрат», «Інституціональної парадигми економічного розвитку» та ін. У провідних наукових установах проводять наукові дослідження у напрямі аналізу інституційної архітектоники, постіндустріального суспільства тощо. Низка загальнометодологічних та теоретичних положень вітчизняних вчених-інституціоналістів має принципове значення для реформування національної економіки та розвитку сучасної економічної теорії. Тож дослідження інституціоналізму у різних його контекстах є актуальною та перспективною темою, що потребує подальших досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Базилевич В.Д. Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст. / В.Д. Базилевич, А.І. Ігнатюк, Т.В. Гайдай // Економічна теорія. – 2013. – № 1. – С. 111–118.

2. Леоненко П.М. Українські витоки інституціоналізму та сучасність [Електронний ресурс] / П.М. Леоненко. – Режим доступу : <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/1982/1/leonenko.pdf>.
3. Гайдай Т.В. Еволюція методологічних засад парадигми інституціоналізму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : спец. 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки» / Т.В. Гайдай. – К., 2013. – 43 с.
4. Історія економічних учень / В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, П.М. Леоненко та ін.; за ред. В.Д. Базилевича. – К. : Знання, 2005. – 567 с.
5. Ущатовський Ю.В. Витоки, особливості еволюції, структура досліджень та перспективи українського інституціоналізму / Ю.В. Ущатовський // Наукові праці ДонНТУ. – 2006. – Вип. 103–4. – С. 74–78. – (Серія «Економіка»).
6. Ущатовський Ю.В. Ідеї інституціоналізму в площині методологічних пошуків представників соціального напрямку в економічній думці України кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Ю.В. Ущатовський // Вісник ЖДТУ. – 2014. – № 2. – С. 185–191.
7. Симоненко Г.Ф. Политическая экономия в ее новейших направлениях. Обзор и критическая оценка учений главных представителей современной экономической науки, особенно новоисторической школы / Г.Ф. Симоненко. – Варшава, 1900. – 498 с.
8. Дерев'янкін Т.І. Вітчизняна економічна думка про державу і суспільні інститути в системі ринкового господарства на межі ХІХ-ХХ ст. / Т.І. Дерев'янкін, О.В. Костюшко // Економіка України. – 2003. – № 11. – С. 74–79.
9. Сайт КНЕУ ім. В.Гетьмана [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kneu.edu.ua/ua/science_kneu/scientific_schools/index/.
10. Сайт НТУ «ХПІ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kpi.kharkov.ua/ru/home/department/?id=26>.
11. Сайт Української народної академії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nua.kharkov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=754:2011-07-12-14-15-33&catid=96&Itemid=282.
12. Концепції інституціональної економічної теорії в управлінні розвитком соціально-економічних систем / за заг. ред. М.А. Йохни. – Хмельницький : ХНУ, 2007. – 370 с.
13. Сайт журналу «Інституціональний вектор економічного розвитку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://inst-vector.com.ua/>.
14. Інституціонально-інформаційна економіка : підручник. / А.А. Чухно, П.І. Юхименко, П.М. Леоненко ; за ред. А.А. Чухно. – К. : Знання, 2010. – 687 с.
15. Ущатовський Ю. В. Ідеї інституціоналізму в економічній думці України ХІХ – початку ХХ ст. : монографія / Ю.В. Ущатовський. – К. : КНЕУ, 2012. – 259 с.
16. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / под ред. А.А. Гриценка. – Х. : Форт. – 2008. – 928 с.
17. Гриценко А.А. Институт таргетування інфляції: зарубіжний досвід і перспективи запровадження в Україні / А.А. Гриценко, Т.О. Кричевська, О.І. Петрик. – К. : Ін-т екон. та пронозув. НАН України, 2008. – 272 с.
18. Інститут довіри в координатах економічного простору-часу : колективна монографія / за ред. А.А. Гриценка. – К., 2012. – 220 с.
19. Иерархия и сети в институциональной архитектуре экономических систем : монография / под ред. А.А. Гриценка. – К., 2013. – 580 с.
20. Еволюція ринкових інститутів в Україні : монографія: у 2 ч. / В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін. ; за ред. В.В. Небрат. – К., 2012. – Ч. 1. – 332 с.